

*Раїса Мовчан,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА В СИСТЕМІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

У статті в історичному розрізі розглянуто тенденції розвитку української літератури для дітей та юнацтва, які проявлялися в контексті загального літературного процесу XX століття.

Ключові слова: література для дітей та юнацтва, національна традиція, модернізація, переклад, стильові особливості, жанри.

In this article the author describes the main trends of the development of Ukrainian literature for children and youth, which became apparent in the context of general literary process of the 20th century.

Keywords: literature for children and youth, national tradition, modernization, translation, style specifics, genres.

Більшість сучасних дослідників дитячої літератури визнають, що вона, по-перше, є соціокультурним феноменом, тісно пов'язаним зі станом гуманітарних векторів самого суспільства, зокрема його мистецтва, педагогіки, психології, релігії, врешті панівної ідеології, в контексті яких цей феномен з'являється й функціонує. По-друге ж, цей феномен має ще й самостійний естетичний компонент (із кількома рівнями прочитання), який є невід'ємною частиною загального літературного процесу певної доби, а тому перебирає на себе його жанрово-стильові ознаки.

Тому наразі важливо не так здійснити огляд літератури для дітей та юнацтва, як звернути увагу саме на ці її взаємопов'язані тенденції, простежити, як вони проявлялися в процесі історичного розвитку української літератури впродовж XX ст. Сподіваюся, це допоможе об'єктивніше оцінювати наші національні надбання й потенційні можливості в царині дитячої літератури, її особливості у світовому контексті а також проаналізувати історичні особливості її розвитку.

Нагадаємо, що витоки української дитячої літератури були пов'язані насамперед із фольклором, який у давньому суспільстві виконував естетично-пізнавальну, виховну роль. Однак про «дитяче читання» можна було говорити лише з «Повчанням» Володимира Мономаха, біблійними текстами, віршами й байками Г. Сковороди, а також навчальними книгами «Азбука» І. Федорова, «Читанка» М. Шашкевича, «Книжниця» О. Духновича, «Букварь южнорускій» Т. Шевченка.

В Україні власне дитяча література почала активно розвиватися лише від другої половини XIX ст. - на початку XX, коли спеціально для дітей з'явилися твори «дорос-

лих» письменників-романтиків і реалістів Л. Глібова, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, І. Франка, Б. Грінченка, Марії Загірньої, а невдовзі й «ранніх модерністів» М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Винниченка, О. Олесь, М. Вороного, С. Черкасенка. Ці тексти було позначено тими ж ідейно-стильовими, жанровими пошуками й тенденціями, що й сьогодняшня література, які в кожного митця також проявлялися індивідуально. Тому й не дивно, що значна частина цих творів для дітей була безпосередньо пов'язана з реалістичною традицією. Згадаймо хоча б «Ялинку», «Харитю», «Маленького грішника М. Коцюбинського, оповідання Б. Грінченка, «Маленького горбана» С. Черкасенка та ін. Хоча вже наприкінці ХІХ ст. накреслилася тенденція модернізації української дитячої літератури. Вона починає вивільнятися від реалістичної описовості, народницького прагматизму й моралізаторства, суспільної детермінованості, намагання викликати співчуття й переживання і рухатися в напрямку модерністської умовності та міфологізму, ламання сюжетних стереотипів, пошуків свіжих тем і образів. Це можна простежити, скажімо, на оповіданнях В. Винниченка про дітей (цикл «Намисто», «Кумедія з Костем», «Федько-халамидник», «Бабусин подарунок»).

Особливо вдалим можна вважати спроби тих митців, художнє мислення яких було апріорі архетипним, які усвідомлено відштовхувалися від фольклорних взірців, до того ж не лише національних. Особлива заслуга в цій царині належить І. Франкові. Його «Лис Микита», казки збірки «Коли ще звірі говорили» (1899), які є водночас, творами і для дітей, і для дорослих, безпосередньо «виростали» з казок різних народів світу. Про це в передмові до останньої він, зокрема, писав: «Отсі байки, що зібрані в цій книжечці, то старе народне добро. Багато такого ви почуете в устах наших бабусь та дідів, а мало хто й подумає про те, що, оповідаючи ті байки, ми повторюємо тільки те, що перед тисячами літ повидумували мудрі люди в Вавилоні, в Єгипті, в Індії та в Греції» й далі продовжував: «...кожну казку я перероблював основно, прибиваючи її до смаку, розуміння й оточення наших дітей і нашого народу... бажаючи й отсі чужоземні зробити так само нашими»¹. У такий спосіб наприкінці ХІХ ст. І. Франко намагався закласти національні основи й майбутньої української дитячої літератури, демонструючи один із шляхів її модернізації. Дуже схоже використовувала світові сюжети й мотиви у своїй драматургії й Леся Українка, виводячи її на рівень вселюдських, вічних цінностей, суттєво оновлюючи тематично-проблемний діапазон усього тодішнього мистецького контексту. Однак через об'єктивні суспільні обставини зусилля цих талановитих митців не знайшли підтримки в сучасників і в покоління «червоного ренесансу» 1920-х років.

Натомість у зарубіжній дитячій літературі, яка розвивалася єдиною бурхливою течією, вже від початку ХІХ ст. надійно закладалася традиція таких потужних казкарів, як брати Грім, Г.-Х. Андерсен, В. Гауф, чії твори відзначалися оригінальними авторськими сюжетами, заснованими на світовій міфології, фольклорі, сміливим зміщенням часопростору, вільним польотом фантазії, апелюванням до загальнолюдського й вічного. Те саме стосується і творів для дітей та юнацтва М. Твеіа, Р. Кіплінга, Роні-Старшого, Ж. Верна, Г. Бічер-Стоу, Е. Сетон-Томпсона та ін. Не дивно, що від усього цього художньо новаційного, сюжетно захопливого жанрово-стильового розмаїття широко по світу ішли відцентрові кола, зацікавлюючи й дорослих читачів. Чи ж досягали вони України, скажімо, в 1920-1930-х роках, адже вже на початку ХХ ст. їхні твори перекладали українською О. Олесь, родина Грінченків, Олена Пчілка, М. Риль-

¹ Франко І. Передмова до книжки «Коли ще звірі говорили» // Мовчан Р. Українська література. 5 клас. Книжка для вчителя. — К.: Генеза, 2005. — С. 95.

ський та ін. Насамперед звернуся до деяких фактів, бо вони красномовніше продемонструють найсуттєвіше.

По-перше, якщо скористатися бібліографією відомого перекладача М. Москаленка, вражає нечисленність і несистематичність перекладів українською із зарубіжної літератури для дітей та юнацтва в 1920-ті роки. Скажімо, упродовж цього часу в УСРР з'явилися лише деякі динячі твори Р. Кіплінга, М. Твена, Роні-Старшого, Карела Глоуха, Е. Сетон-Томпсона й Ж. Берна, та й то кілька з них у львівському видавництві «Світ дитини», тобто за кордоном. Казки Г.-Х. Андерсена, братів Грімм у перекладі О. Іваненко надійшли до українських дітей лише в другій половині 1930-х. Очевидно, тодішні потреби в зарубіжній дитячій літературі задовольнялись головним чином завдяки російським перекладам. І така тенденція залишиться аж до 1990-х. Це, безумовно, шкодило українській літературі, бо у свідомості читачів усіх поколінь зміцнювало упереджені, штучні стереотипи щодо всієї української літератури, як загалом тематично обмеженої й провінційної.

По-друге, скажімо, твори такого цікавого дитячого письменника, як В. Королів-Старий, друкувалися в 1920-х роках лише у Відні, Празі, Львові, що насправді означало їхню фактичну відсутність в УСРР. До речі, за винятком його казок циклу «Нечиста сила», які нині вивчають у 5 класі, вони так і залишаються невідомими для сучасних читачів. А це пригодницький роман для молоді «Чмелик» (1920), який захоплює розповідає про мандри українського хлопця аж до Австралії, збірки літературних казок «Русалка-жаба» (1923), «Лісове свято» (1924), «Чарівне намисто» (1937), які є авторськими обробками відомих світових сюжетів - за прикладом І. Франка. Таких прикладів можна було б навести чимало.

Постає закономірне питання: чому все відбувалося саме так? Чому влада в УСРР не дбала про своїх маленьких громадян? Чи занадто дбала? У яких суспільних та культурологічних умовах розвивалася тодішня дитяча література та які тенденції загального літературного процесу перебирала?

Із одного боку, 1920-ті роки стали для всього українського мистецтва періодом інтенсивного стилістичного й жанрового оновлення. Тому нібито й були потенційно сприятливі умови для створення і дитячої літератури нової художньої якості, підвищення її загального естетичного рівня, задоволення читацьких потреб. Із іншого - уже в перших документах радянської влади велика увага приділялася питанням забезпечення суцільної грамотності, становленню нової шкільної освіти, що безпосередньо пов'язувалось із книговидаванням, періодикою для дітей та юнацтва. Саме цей другий фактор за суспільною значимістю повністю поглинув, переважив перший, естетичний. Тому саме з ним пов'язаний «масовий розвиток дитячої літератури в Україні», який почався в 1920-ті. Тоді це означало не що інше, як пропаганду й підтримку дитячої літератури не лише як продукту масової (або ж пролетарської) культури, а як важливого елемента всієї радянської освіти, що цілком узгоджувалося зі стратегіями «культурної революції», партійного курсу політики «українізації» тощо. Потрібно було лише весь цей процес «народження нової дитячої літератури» скерувати в ідеологічно правильне русло, оскільки саме з ним була пов'язана освіта - і майбутній політичний вибір юного покоління. А через те, що в навчанні переважав дидактизм, пролетарська риторика, то це легко втілювалось у життя. Відтепер саме на літературу для дітей покладалася важлива суспільна місія - безпосередньо обслуговувати ідеологічні замовлення доби, готувати майбутніх будівників комунізму, служити меті навчання й виховання. У такому контексті дедалі більше вкорінювалася тенденція саме через художню літературу нав'язати дітям, молоді основні ідеологеми радянського способу життя, закріпити ці ідеологеми в їхній свідомості, як кажуть, «на віки».

До того ж усе це підкріплювалося низкою партійних постанов, урядових рішень і циркулярів: «Про пресу і пропаганду» (1922), резолюція XIII з'їзду РКП (б), «Про піонерський рух» (1925), «Інструкція по видученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків ринку» (1925), «Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої літератури» (1928), «Про видання казок Андерсена» (1929), «Про керування списком дитячих п'єс», «Про вимоги до дитячої п'єси» (1930), «Про дитячу літературу» (1933) та ін. У них наголошувалося на необхідності створення під «пильним контролем і керівництвом партії» дитячої літератури «цілеспрямованого виховного впливу», «посилення в ній моментів класового, інтернаціонального, трудового виховання», визначалася тематика книжок, які рекомендувалося видучити з ужитку. Вражаючою тенденцією подібних постанов було негативне ставлення до жанрів казки, байки, зокрема розглядалася перспектива використання для дитячого читання казок Г.-Х. Андерсена, коригування їх відповідно до завдань «соціалістичної педагогіки», бо ж у них «відбито настрої буржуазії», які суперечать пролетарській ідеології. У тому ж 1929 р. наказом НКО було ліквідовано видавництва «Космос» і «Слово» за непослух - їхню автентичну публікацію цих казок. Тому й не дивно, що лише від 1935 р. твори знаменитого казкаря почали з'являтися друком в УСРР лише в перекладі О. Іваненко (раніше їх перекладали М. Старицький, П. Грабовський, М. Загірня, Олена Пчілка, М. Рильський та ін.).

Загалом усе це красномовно свідчить про існування в 1920-1930 рр. справжньої серйозної цензури на літературу для дітей та юнацтва. Наслідки такого спланованого й цензурованого «масового розвитку дитячої літератури в Україні» не забарилися - упродовж наступних багатьох десятиліть українська дитяча література, перебуваючи під постійним ідеологічним ковпаком, була позбавлена вільного естетичного саморозвитку. Через це вона «постраждала» більше, ніж «доросла».

Проте повернімося до 1920-х років, адже саме в тодішніх текстах для дітей і молоді соцреалістична тенденція проявилася і стала панівною раніше, ніж у всій іншій українській літературі. Тому саме тоді сформувався той канон дитячого читання, що домінував упродовж усього радянського періоду. По-перше, він вирізнявся «ноюю» якістю - змістовими табу - темами патріотизму, соціалістичного гуманізму, переваги громадянського над особистісним, дружби народів, любові до праці тощо. По-друге, у тодішніх дитячих творах переважала реалістична тенденція, заангажованість суспільним життям, вони ставали точним його відбитком, звісно ж, у межах ідеологічних вимог, відігдувалися на всі актуальні події й проблеми. Можна говорити про своєрідну тематичну кон'юнктуру дитячої літератури 1920-1930-х. Для прикладу, згадаймо оповідання «Дівчинка з шляху», «Пилипко», «Червона хустина» А. Головка, «Син Таращанського полку» П. Панча - на тему громадянської війни; «Вуркагани» І. Микитенка, «Олив'яний перстень», «Авіаційний гурток» С. Васильченка - про безпритульність, життя в дитбудинках. Для дитячої літератури 1920-1930-х років це закономірно, адже вона й мислилася як активний учасник суспільного життя, а освітнього процесу насамперед. Відповідно - її естетична якість виконувала другорядну, лише допоміжну роль, пріоритетними були ідеологічні штампи, фальшивий пафос, лакування дійсності. Через це в контексті загального літературного процесу вона тоді займала периферійне або маргінальне місце, вважалася другосортною. Не дивно, що нею загалом займаються митці менш талановиті, деякі (як Н. Забіла, О. Іваненко, В. Чередниченко, О. Копиленко, О. Донченко) повністю стають дитячими письменниками. Хоча на Першому з'їзді радянських письменників у 1934 р. О. Донченко усіх закликав писати для радянських дітей, щоб показувати їм «перспективу прекрасного майбутнього». Звісно, такі ідеологічні замовлення доби уярмлювали вільний політ фантазії, творчої уяви,

притлумлювали сміливі жанрово-стильові пошуки й тому на подібні заклики відгукуватися було ризиковано.

Упродовж усього радянського періоду над українською дитячою літературою тяжіла ця ідеологічна заангажованість, що безпосередньо впливало на її якість. Хоча горизонт дитячого читання, починаючи вже від 1920-1930-х років, все-таки постійно розширювався з жанрово-стильового розмаїття «дорослих» текстів. Тому на одному щаблі перебували пригодницькі, науково-фантастичні твори Ю. Смолича, В. Владка, М. Трублаїні, І. Багмута, О. Донченка, В. Собка; праці історичної тематики З. Тулуб, Я. Качури, О. Соколовського, доробки О. Довженка, М. Стельмаха, О. Гончара про дітей та ін. Вони дедалі частіше входили до шкільних програм із української літератури, ставали мало не основним компонентом «дитячого читання».

Ситуація дещо змінилася на початку 1960-х років, у період короткочасного «хрущовського» потепління в суспільстві. Тоді з'явилася плеяда талановитих митців шістдесятників, які активно так чи так почали долучатися до дитячої літератури: В. Нестайко, В. Близнець, Є. Гуцало, В. Симоненко, М. Вінграновський, Ліна Костенко, І. Жиленко, Д. Павличко, Гр. Тютюнник, А. Дімаров, В. Шевчук, Я. Стельмах, Б. Харчук та ін. Тому саме в цей короткий період із новою потужністю відкрилася забута, затерта ніша дитячої літератури як самодостатнього естетичного феномена. Чи не тому до нього долучаються й митці старші — О. Гончар, М. Стельмах?

Насправді тоді ідеологічний, моралізаторський компоненти, тематична кон'юнктурність не зникли повністю, але для багатьох письменників вони втратили свою значущість, обов'язковість, натомість актуалізувалося вираження найсокровеннішого й найактуальнішого для молоді людини, психологічного розуміння її душі, неповторності дитинства та юності. Навіть більше - звернення до дитячих творів для деякого стало вдалим способом світоглядної, психологічної самореалізації, висловлення власного, можливо, й «крамольного», погляду на радянську дійсність, апелювання до вічного й уселюдського. Чи не тому в українській літературі цього періоду стирається грань між дорослим і дитячим світами, між творами для дітей і про дітей. І постає закономірне риторичне питання: чи був дитячим письменником, наприклад, Григорій Тютюнник, пишучи свої «Облогу», «Вогник далеко в степу», «Зав'язь» чи «Климка», за якого отримав премію Лесі Українки? Чим були для нього ці твори з маленькими головними героями? Чи спеціально для дітей писав свого «Сіроманця» М. Вінграновський? Що насправді приховано за алегорією віршованої казки «Цар Плаксіє та Лоскотон» В. Симоненка?

Крім того, література для дітей та юнацтва оновлюється тематично, стилістично й жанрово відповідно до змін у «дорослій» літературі, яка в цей час активно використовує умовні форми, поєднання фантастичного, уявного з реалістичними описами, у ній посилюються романтичний струмінь і лірична тональність. У дитячій літературі повністю реабілітується її автентичний казковий, фантастичний компонент, тому дедалі більше з'являється літературних казок (Т. Коломієць, В. Шевчука, В. Симоненка, В. Близнеця, Д. Павличка), які, власне, закладають традицію для сучасних письменників. Елементи казковості, фантастичності в цих текстах виконують подвійну роль - зацікавлюють юного читача й дають можливість висловити найсокровенніше.

У цей час митців особливо хвилюють проблеми урбанізації, втрати свого етнічного коріння, замулення джерел національної духовності й моралі, історичної пам'яті. Відповідно вивільнення естетичного джерела з-під соцреалістичних канонів відбувається насамперед через використання фольклору, національної історії, автобіографічного первня. Тому тематично-проблемні акценти переносяться на сучасну людину чи історичного героя, морально-етичний конфлікт, а жанрову стилістику загалом визна-

чають дві проблемні лінії: правда життя й підготовка до нього, а також право на безтурботне, щасливе дитинство.

Цю естафету «шістдесятництва» в українській дитячій літературі 1970-1980-х (а дехто з них до шістдесятників і належав) продовжили В. Шевчук, Б. Харчук, Ігор та Ірина Калинці, О. Сенатович, Т. Коломієць, В. Голобородько та ін. Вона відлунює й у сучасному контексті, бо це наша традиція. Хоча велику роль у становленні нового обличчя цієї літератури вже в новому тисячолітті відіграють і переклади зі світової дитячої класики, сучасної дитячої літератури, яких українську дитину в радянський час насправді було позбавлено. Так само для цього становлення важливо, що і як вивчається з української та зарубіжної літератур у середній школі, бо ж історично вже так склалося для України, що освіта й твори для дітей та юнацтва продовжують іти разом. Від початку 2000-х років змінилися шкільні програми з літератур. Як би не критикували їхній змістовий компонент (і його вдосконаленню немає меж), але дуже важливо, що нині, скажімо, українську літературу, вивчають насамперед як вид мистецтва, самодостатній естетичний феномен, а не утилітарний додаток до панівної ідеології. Відповідно, це великою мірою зумовлює й інші тенденції сучасного розвитку літератури для дітей та юнацтва, змінює якість і мету «дитячого читання» загалом.